

Seregi Tamás

A személyiségen innen

Az (ön)megszólító verstípusról

És mi lenne a helyzet a lírával? – vetődhet fel bennünk a kérdés, ha elolvassuk Hillis Miller, 'The Ethics of Reading' című könyvét, amely az etika és az irodalom, illetve az etika és az olvasás viszonyát tárgyalja.

Miller koncepciója szerint az etika megnyilvánulási formája az irodalmi mű esetében a történetmondás, vagyis a narratív imagináció lehet. „Amellett fogok érvelni, hogy egy különös, előre soha meg nem jósolható viszony létezik az egyetemes morális törvény állítása és a történetmondás között” (1) – írja a mű bevezetőjében.

Hogyan illeszkedik e kérdés egy elsősorban József Attiláról szóló tanulmányba?

A válasz kettős: Miller etikáról alkotott koncepciója ugyanabból a retorikai nyelvelfogásból ered, amelyből a líra legfontosabb alakzatának, az apostrophénak meghatározó jegyeit például Jonathan Culler vagy Cynthia Chase levezette, másrészt viszont József Attila kései önmegszólító verseinek értelmezhetősége egy olyan továbbgondolási mód megtalálásán múlik, amely a megszólítás alakzatának „filozófiáját” bon-taná le, tehát lehetőség szerint több interpretációval is szolgálna egy retorikai terminus számára. Ennek egyik útja pedig az etika irányába vezethet. Az egyéb poétikai összetevők feltárása és egymáshoz viszonyítása mellett jelentős részben ezen múlik, hogy egy szolipszisztikus, interiorizáló vagy egy utóbb említett etikai mozzanatra ismerünk-e rá az (ön)megszólítás aktusában és alakzatában (hogy csak a két végletet említsük). A poétikai argumentációk rekonstruálásától egyelőre eltekintve jelentsünk ki annyit, hogy a 'Tudod, hogy nincs bocsánat' című költemény, József Attila talán leggyakrabban értelmezett önmegszólító verse, ezért adhat(ott) lehetőséget egymástól olyannyira eltérő értelmezésekre. Németh G. Béla a József Attila-kutatás számára mindmáig nélkülözhetetlen tanulmányában az önmegszólítást Heidegger egzisztenciális analitikájára vezeti vissza, kijelölve ezzel azt a magyar irodalomtudományban akkoriban ismeretlen filozófiai terepet, amelyen a költemény egyáltalán értelmezhetővé válhatott. Kulcsár-Szabó Zoltán pedig egy nemrégiben megjelent munkájában az alakzat retorikai értelmezése felől közelíti meg a verset, az újragondolás és a meglévő kritikai viszonyulás szándékát egyszerre mutatva. Tanulmányában ily módon kerülhetnek előtérbe a líra nyelvezetének pragmatikai össze-tevői és a személyiség önmegértésének relatív kudarca mint az újraértelmezés kulcs-mozzanatai.

A következőkben arra próbálok majd rámutatni, hogy a megszólítás retorikai alakza-tának és beszédaktusának egy eltérő, bizonyos értelemben etikai értelmezésével a meg-szólító és önmegszólító versek egy bizonyos része (hangsúlyozni szeretném, hogy csak egy része) egészen más interpretáció lehetőségét kínálhatja számunkra. Mindez a nyelv pragmatikai síkjának és az egyéb poétikai eszközökhöz való viszonyának függvényeként jelenik majd meg a tanulmányban.

Térjünk azonban vissza Hillis Miller művéhez! Miller számára az etika olyan terüle-tet jelöl, mely törvények formájában nyilvánul meg, vagyis – ahogy a már idézett rövid mondatból is kiderülhet – az etika az ő felfogásában törvényetika (illetve az érvelésben

előrehaladva ennek – de Man-i hatásra – egy „megszüntette megőrzött” változata). Ezzel Miller önkéntelenül is elkötelezi magát az etikáról alkotott koncepciók kétségtelenül leggyakoribb, de csupán egyik felfogása mellett. Az „eticitás” mibenlétét ezért hagyományos módon Kant (és később Paul de Man) felfogásából próbálja levezetni, a későbbi etika-elméleteket és a kritikai filozófiát ért támadásokat gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva. Miller ugyan egyértelműen kijelenti, hogy az etika nem valamely érték szövegben való jelenlétét vagy a szövegnek valamilyen értékrendszer mentén való olvasását jelenti, mégsem tér el számottevően egy olyan felfogástól, amely az etikát valamiféle (nyelvi vagy nem nyelvi) „rögzítésként” írja le. Nem véletlenül érkezik végül Paul de Man eticitás-koncepciójához, amely, ahogy Miller is idézi, az etikát a nyelv elkerülhetetlen referenciális funkciójával hozza összefüggésbe. De Man idézve: „A moralitás ugyanannak a nyelvi aporiának egy változata, amely egyebek mellett az »ember«, a »szeretet« vagy az »én« [self] fogalmát is életre hívta, nem pedig oka vagy következménye e fogalmaknak. Az etikai hangvételre való áttérés nem egy transzcendentális imperatívusz eredménye, hanem egy nyelvi zavar referenciális (tehát megbízhatatlan) változata. Az etika (helyesebben mondva, az eticitás) egy diszkurzív mód a sok közül.” (2) Akkor etikai egy szöveg vagy egy értelmezés, ha kijelöl egy szilárd helyet magának (take place) a nyelvi világon belül, vagyis, mondhatnánk, ha a helyesség kívánalmára

„Lehetséges-e, ezt a kérdést kell feltennünk legelőször is, egy további analógiát hozzákapsolnunk ahhoz, amit Kant létrehozott, s azt mondanunk, hogy a szöveg iránti tiszteletünk olyan, mint egy ember iránti tiszteletünk, ami annyit jelent, hogy az nem a szöveggel magával szembeni tisztelet, hanem egy törvénnyel szembeni, amelynek a szöveg egy példája?” A kérdésre végső soron igennel válaszol.

épít. Nem véletlen tehát, hogy amikor Miller az eticitás nyelvi megnyilvánulási formáit kezdi elemezni, a beszédaktusokhoz fordul, s ennek kapcsán is elsősorban a beszédaktusok (jelesül az ígérés) őszinteségének feltárhatósága, vagyis annak egyfajta (referenciális) igazsága iránt érdeklődik. „Nem elég kinyilvánítani egy ígéretet. Egy második performatív aktust is tennem kell az ígéret betartásának szándékáról. A probléma abban áll, hogy egy szándék bizonyos esetekben, s itt nyilvánvalóan erről van szó, csak privát módon nyilvánítható ki” (3) – írja. A szándék igazolása természetesen végtelen regresszushoz vezet, amit Miller is hangsúlyoz, maga a struktúra azonban koncepciójában ettől függetlenül továbbél. Az intenció és annak kinyilvánítása végső soron ugyanazt a viszonyt mutatja fel Miller szerint, mint az általános morális törvény és annak konkrét megfogalmazódása egy adott szituáción belül. Az individuális ennek értelmében a törvénynek, a végső soron mindig elérhetetlen imperatívusznak egy egyedi „példája”, hasonlóan Kant elképzeléséhez a törvény és az egyes ember viszonyáról. Miller ehhez az analógiához egy továbbit fűz hozzá: „Lehetséges-e, ezt a kérdést kell feltennünk legelőször is, egy további analógiát hozzákapsolnunk ahhoz, amit Kant létrehozott, s azt mondanunk, hogy a szöveg iránti tiszteletünk olyan, mint egy ember iránti tiszteletünk, ami annyit jelent, hogy az nem a szöveggel magával szembeni tisztelet, hanem egy törvénnyel szembeni, amelynek a szöveg egy példája?” (4) A kérdésre végső soron igennel válaszol. A törvény maga azonban kimondhatatlan, szemben a konkrét művel, azaz a történettel mint annak egyedüli megvalósulási lehetőségével, vagyis – retorikai fogalmakra átírva a kérdést – a törvény egyfajta katakrézis (Miller maga fogalmaz így). A törvény a példány vagy példa, vagyis az érvelés szerint a történet jelöltjévé lép elő, a két terminus így a klasszikus jelölő-jelölt dichotómiába rendeződik, legalábbis számos értelmező szerint. (5) Az etika Miller számára ugyan nyelven keresztül megvalósuló jelenség, textuális szabályok és törvények összessége, az etikai transzcen-

dencia mégsem a referencialitás (és néha a nyelv pragmatikus funkcióinak) szintjéhez kapcsolódik csupán, legalábbis nem egyértelműen, nem azonos a nyelvi szabályok bizonyos csoportjával vagy azok megnyilvánulási módjával, hanem túlmutat rajtuk. Ezzel Miller a szubjektivizmus veszélyét kétségtelenül elkerüli (például az önérdék már Kant által is kárhoztatott fogalmát), de az imperatívusz maga, vagyis a katakrézis kiszorul a nyelvből, s az etika mégis csupán a rögzítettséggel, a jelentés szociális-kulturális megkötésével asszociálódik. Miller, de Man gondolatát kölcsönvéve, a nyelv etikai dimenzióját a narrativitáson keresztül az allegóriához köti, s nem például a katakrézis par excellence megnyilvánulásmódjához, az iróniához. Ezzel mintha elveszítenénk, amire egyszer már szert tettünk, a kimondhatatlan felmutatását a nyelvben. Hogyan alapul ily módon az etika kizárólagosan a nyelven? – teszi fel a kérdést Miller, majd így válaszol saját kérdésére: „A válasz az, hogy az etikai ítélet és parancs az olvasás lehetetlensége elbeszélésének az a nélkülözhetetlen összetevője, amit de Man allegóriának nevez.” (6) Az etika tehát az olvasás folyamatának már egy utolsó lépcsőfokát jelenti, amely egyfajta történet fölötti történet elkerülhetetlen konstitúciója, vagyis nem a metaforikus narratívával és nem is azzal az episztemológiai hibával együtt lép fel, amely a metaforikus narratíva létrehozásának dekonstrukcióját szükségessé teszi, hanem mindezek „után”, az olvasás lehetetlensége, az olvasás aktusának megérthetlensége következtében. Ekkor válik el egymástól véglegesen az igaz-hamis (episztemológia) és a helyes-helytelen (etika) tartománya. A kijelentés vagy megállapítás ily módon egy mindig igazolhatatlan előírásba, illetve parancsba transzformálódik, amely minden szociális-társadalmi közösség lehetőség-feltételét jelenti – állítja Miller. (7)

Robert Eaglestone, Miller egyik kritikus fogalmazza meg talán a legátfogóbb bírálatot a „The Ethics of Reading”-gel szemben. „Miller számára, mivel ’a könyvet olvasó férfi vagy nő valós szituációjára’ koncentrált, csak a nyelv materiája, a mondott létezett.” (8) Miller ugyanis, teszi hozzá Eaglestone, s ebben a meggyőződésében valószínűleg az Új Kritika öröksége határozza meg koncepcióját, a nyelvet jelentések szelekciójának tekintve, mely a mondott szintjén mozog, és semmi másnak. (9) Ha egy példával kívánnánk világosabbá tenni az érvelést, az ígérés beszédaktusának milleri kritikájára emlékeztethetnénk. Miller közelítési szempontja az, s Eaglestone éppen ezt kritizálja, hogy az ígérés kapcsán az ígért tartalmát és annak ellenőrizhetőségét, illetve megvalósulásának lehetőségét kell vizsgálnunk, nem pedig a „valakinek szóló mondást”. (10) Az „eticitás” konstitúciójából mintha kimaradni látszana a másik ember, illetve mintha csak az elmélet margóján kaphatna helyet.

Térjünk azonban rá arra, miért fontos mindez a megszólítás alakzatának szempontjából! Jonathan Culler „Apostrophe” című tanulmányában, melyben az apostrophé alakzatát mint a líra legfontosabb alkotóelemét tárgyalja, az alakzat jellemzők egy meglehetősen szokatlan s később sokat idézett kijelentést tesz: „Mindez egy negyedik szinthez vezet minket, ahol meg kell kérdőjeleznünk azt a státuszt, amit eddig a te-nek tulajdonítottunk az aposztrophikus szerkezeten belül, és rá kell világítanunk arra a döntő, bár paradox tényre, hogy ez az alakzat, amelyik látszólag kapcsolatot létesít az én (self) és a másik között, valójában a radikális interiorizáció és szolipszizmus alakzataként olvasható.” (11) Nagyon nehéz elhinnünk, hogy éppen a megszólítás, melyet az én nyelvi exteriorizációjának gondolunk, s amely képes lenne elkerülni a tematizáció és az éne való redukció veszélyét, lenne az a retorikai eszköz, amely által mindez bekövetkezik. Culler néhány megszólító verssor említésével és egy példával támasztja alá állítását, mely Rilke egy versére vonatkozik „Az órák könyvé”-ből. A példával azt bizonyítja Culler, hogy különböző metaforikus módok segítségével hogyan „parcellázza fel” az apostrophé az ént, s hogyan szórja szét a világban, hogy azután a világot interiorizálja. A Rilke-vers utolsó két sorának de Man-i értelmezésére támaszkodva a „te” alakzatát Culler a lírai hang (én) megelevenítő aktivitásának projekciójaként értelmezi.

Lass deine Hand am Hang der Himmel ruhn
und dulde stumm, was wir dir dunkel tun. (12)

Az apostrophé alakzatának tulajdonképpen paradoxonja Culler írásaiból kiolvasható-an az lehetne, hogy ez a lírát meghatározó költői eszköz egyszerre mutatja a tematizált nyelvhasználatból való elfordulás lehetőségét, vagy korábbi kifejezéseinkkel megfogalmazva a mondott szférájáról a mondás pragmatikai síkjára való áthelyeződést, és az én megkonstruálódásának lehetőségét is, mely, ahogy Culler állította, a világ interiorizációjának folyamatát vonja maga után. Az alakzat első összetevője, ahogy Culler is említi egy másik tanulmányában, hangsúlyozná tulajdonképpen azt az értelmezést, amely a megszólítást a kimondhatatlan révén keletkező nyelvi zavarnak értelmezi. Ez a nyelvi zavar, vagy retorikai kifejezéssel ez a katakrézis Culler szavaival élve egy üres „O”, mely a megszólítások egy részében explicit módon is jelen van (O rose, thou art sick; O Wild West Wind). (13) Culler hangsúlyozza ugyan, hogy az apostrophé nem a szavak jelentése, hanem a kommunikáció szempontjából tekinthető trópusnak, megzavarja és megszakítja a kommunikációt, mivel kérdéseket tesz fel a megszólító és a megszólított „kilétét” illetően, és az alakzat értelmezése azonban leginkább a költői szubjektum konstitúciójának és a holt természet megelevenítésének kapcsolata, illetve a megszólítás és a beszédként megjelenő nyelv jelenidejének elválaszthatatlansága mentén képződik. A hangsúlyt Culler nem a megszólítás aktusára és a megszólított lehetséges idegenségére helyezi, hanem a megszólító szubjektum megszemélyesítő, értelemadó tevékenységére. A szubjektum létének lehetősége így egy viszony keretein belül határozódik meg ugyan, de ez a viszony – legalábbis Culler tanulmányában – döntő módon az én aktivitásán és a husserli értelemben vett *Sinnggebung* konstitúciós aktusán múlik.

Az a néhány ellenvetés, amelyet a milleri etika-konceptióval szemben megfogalmazunk, egy olyan tágabb nyelvfelfogásbeli problémát érint, amelyet *Francis Jacques Merleau-Ponty*ra hivatkozva „a tiszta nyelv fantomjának” nevez. (14) Az említett nyelvfilozófiai közelítésmód, állítja Jacques, nem veszi figyelembe a nyelvnek az énonciation-hoz tartozó jelenségeit, s így nemcsak az említett megszólítás alakzatáról nem vesz tudomást, hanem azokról a nyelvi elemekről sem, amelyek csak a szubjektivitás viszonyában léteznek (például személyes és mutató névmások, temporális és modális nyelvi elemek stb.). Jacques ehhez az irányzathoz sorolja a beszédaktus-elméletet is. Ez a szubjektivitás-elv azonban, tegyük hozzá, éppen annak hangsúlyozásával is együtt jár, hogy a másik a mondott szintjén mindig redukált és interiorizált, a mondás szintjén pedig az intencionalitás értelmében mindig megragadhatatlan marad. Ezt már csak az a nyelvi esetlenség is mutatja, állítja Jacques, miszerint úgy érezzük, a „másik” helyett a nyelvhasználat törvényszerűségei szerint mindig „másik ember”-t kellene mondanunk. Emellett pedig a „fogalom” a mondott szintjén is többértelmű. (15) *Riffaterre* is megjegyzi de Man kritikájára írott válaszában, hogy maga a megszólítás alakzata sem tekinthető önmagában olyan homogén nyelvi jelenségnek, ahogyan az szerinte de Man elszórt megjegyzéseiből kiolvasható. Másrészt pedig, és a dolgozat tárgyát illetően ez lenne a fontosabb, *Fontanier*-t idézve hangsúlyozza, hogy a prosopopeia alakzatát nem szabad összekevernünk sem a megszemélyesítéssel, sem az apostrophéval, sem a dialogizmussal. Ez a megjegyzés számunkra azért fontos, mert annak veszélyére világíthat rá, hogy az apostrophét Cullerhöz hasonlóan hajlamosak legyünk az arc-adással azonosítani – a prosopopeiát de Man az apostrophé trópusának nevezi. (16)

Hogy a két említett probléma egy lehetséges megoldására vagy alternatívájára utalhasunk, *Bernhard Waldenfels* egy dialógus-elméleti művének rövid részletét szeretném elővenni. (17) A megszólítás Waldenfels koncepciója szerint éppen a közvetlen tárgyi dialógusról (közvetlen, hiszen általában és primér módon mindig egy téma vagy tárgy kapcsán érintkezünk egymással) a közvetett dialógusra való áttérés legfontosabb eszköze. A

megszólítás azt teszi lehetővé, hogy már ne a tárgyról legyen szó, mely egy beszélgetés alkalmával a másikkal szemben bizonyos kényszerű „kíméletlenséget” (18) követel részünkről, hanem magáról a másikról. Ez az áttérés azonban korántsem problémátlan aktus; azt is mondhatnánk, hogy a dialógus-elmélet (és a dialógus-etika) talán egyik legfontosabb kérdésével szembesít minket. Waldenfels a következőképpen fogalmazza meg ezt a paradoxont: „Hogyan történik azonban a közvetlen megszólítás? Miről beszélek ekkor? Létezik még egyáltalán 'miről', ha a beszédben annak címzettjét magát gondoljuk el? Visszont egy olyan beszéd, amely nem valamiről szólna, rendelkezne még valamilyen értelemmel?” (19) A paradoxon feloldására, akkor még kimondatlanul és nem etikai értelmezést társítva hozzá, a később Lévinas által a nyelv „amphibológiájának” nevezett fogalom segítségével kerül sor. (20) A cél az, hogy a másik ne essen áldozatul a nyelv tematizáló erőszakának. „Ez csak úgy lehetséges – írja Waldenfels –, ha a Te magában a mondásban jelenik meg, nem oly módon azonban, mint az Én, hogy a mondásban él benne, hanem hogy elébe megy annak, tematikussá válik, mégsem tárgyivá.” (21) A „téma” és a „tárgy” fogalmainak megkülönböztetése, mely Martin Theunissen híres fenomenológiai munkájából származik (22), a tárgyi és nem-tárgyi dialógus elkülönítésének és a viszony elméleti meghatározásának alapfogalmai lesznek. Waldenfels szerint a mondásnak ez a tartománya a nyelv egy egész sor jelenségét felfedi. Mindezek a jelenségek egy dologban azonban megegyeznek, hogy természetük szerint evokatívak. Azért éppen evokatívak, mert a megszólításra jellemző leginkább, hogy „nem határozza meg, hogy mi vagy mi lesz a Másik, és nem foglalkozik azzal sem, minek kell történnie vele, hanem előhívja azt az itt-létbe (Da-sein), a meghallgatásra és válaszadásra való készenlét állapotába.” (23) Ennek legadekvátabb megnyilvánulásaiént Waldenfels – retorikai nyelven fogalmazva – az allocutio aktusait említi, de ide tartozik a felszólító beszédmód (például parancs, kérdés), meg nem indokolt okokból a költői nyelv és a vallási szimbolika is, illetve a tág értelemben vett cselekvéseknek egy hatalmas skálája, melynek két végpontján a tiszteletteljes, tartózkodó köszönés vagy köszöntés és „a szerelmi cselekvés” áll. A „Te” mint nyelvi alakzat tehát ebben az értelemben olyan „evokatív beszéd korrelátuma, mely a Másikat önmagára vonatkozóan szólítja meg, s azt önmagaként engedi jelen lenni.” (24) Ennek pedig, tehetnénk hozzá akár Lévinas-ra, akár Francis Jacques-ra, akár a későbbi Waldenfels-művekre hivatkozva, etikai megnyilvánulási formája is van. (25) Az etika tehát ebben az értelemben nem a referencialitás kényszeréhez, hanem a másikkal való kapcsolat egy formájának megteremtéséhez vagy megteremthetőségéhez kapcsolódik, melyet az alteritás fogalmával szoktak megjelölni.

A megszólítás vagy önmegszólítás alakzata egy irodalmi mű esetében természetesen nem feltétlenül értelmezhető mindig a fenti etikai értelemben. Hogy egy ilyesfajta értelmezés adódhasson, a megszólításon túl bizonyos poétikai/retorikai jegyek jelenléte is szükséges. Arra szeretnék rámutatni, hogy ezek a poétikai sajátosságok elsősorban a köl-

A megszólítás Waldenfels koncepciója szerint éppen a közvetlen tárgyi dialógusról (közvetlen, hiszen általában és primér módon mindig egy téma vagy tárgy kapcsán érintkezünk egymással) a közvetett dialógusra való áttérés legfontosabb eszköze. A megszólítás azt teszi lehetővé, hogy már ne a tárgyról legyen szó, mely egy beszélgetés alkalmával a másikkal szemben bizonyos kényszerű

„kíméletlenséget” követel részünkről, hanem magáról a másikról. Ez az áttérés azonban korántsem problémátlan aktus; azt is mondhatnánk, hogy a dialógus-elmélet (és a dialógus-etika) talán egyik legfontosabb kérdésével szembesít minket.

temény nyelvének modális regisztereiben és a vers szerkezeti, részben tropológiai jellegzetességeiben, illetve ezek egymásra hatásának mikéntjében érhetők tetten. Nem árt ezenkívül előre utalni a közelítésmód részlegességére, amelynek távol kell tartania minket a pusztá applikációtól. Ez a részlegesség pedig nemcsak az elméleti kiindulópont korlátaiból adódik, hanem abból is, hogy a két vázolt koncepció éles szembeállítására mindkét elmélet hiányait is elárulja. Az utóbbi, általam említett gondolkodásmód esetében ez tulajdonképpen egy ellenvetésben összefoglalható, mely *Pierre Million* egyik tanulmányából ismert a számomra. (26) Az ellenvetés az etika és a karteizianizmus kapcsolatának védelmét fogalmazná meg, legalábbis Million értelmezésében, s a tartalma annyi, hogy egy olyan etika, amely pusztán a másik felől konstituálódik, olyan kimondhatatlan (katakrisz) elérését tűzi ki céljául, mely az idegenség betörésére és így az identitásának lerombolására irányulna, nem képes a nyelv mondottjának szintjére kiterjedni, vagyis egyszerűbben szólva, nem képes elszámolni azzal, hogy azért is felelősnek kell lennem, amit mondok. A probléma a jelentés iránti felelősség fogalma körül kristályosodik ki Millionnál, vagyis a körül a kérdés körül, hogy „...vajon a jelentés iránti felelősség, amely nem ugyanaz, mint a jelentés kezdeményezése, nem állít-e vissza az individuumok számára egyfajta normatív kompetenciát és egy opcionális hatalmat...”. (27) Ez az irodalomra vonatkoztatva durván azt jelenthetné, hogy soha nem tekinthetünk el a megszólítás mint pragmatikai aktus és a nyelv mint jelentések rendszerének problematikus viszonyától. Ez a viszony azonban nemcsak a mondottért vállalt felelősség, hanem a tiszta megszólíthatóság oldaláról is problematizálódik. Ahogy azt az említett szerzők is hangsúlyozzák, a megszólításban mindig jelen kell lennie valami abba integrálhatatlan vagy legalábbis idegen (tematikus) nyelvi elemnek is, mivel a megszólítás allokutív aktusa soha nem lehet tiszta megszólítás. A másik mindig a szociális (ami itt a nyelvit is jelölheti) meghatározottságok hálózatából lép előnk. A megszólításnak vagy tágabb értelemben az etikai nyelvhasználatnak a tétje abban áll, képes-e kiemelni a másikat ezekből a meghatározottságokból, hogy létrejöjjön egy nem-tárgyi dialógus, mely nem a világbeli dolgok és a hétköznapi szubjektumok szintjén zajlik. De Man és Miller kijelentésével tehát csak részben érthetünk egyet akkor, amikor arról beszélnek, hogy az etika nem interperszonális viszony. Nem azért nem interperszonális ugyanis, mert mindig egy szubjektivitástól elszakadó felsőbb etikai imperatívuszra apellál, tehát deperszonalizál, hanem azért, mert nem a perszonalitással, a már konstituált, viszonylag identikus szubjektummal áll kapcsolatban. Ahogy azt Eaglestone kissé kényszeredetten megfogalmazza: „A mondás azért töri fel az identitás zártágát, mert az identitás előtről érkezik.” (28) Mindez azonban, ahogy már utaltam rá Francis Jacques kapcsán, még nem garancia arra, hogy a megszólító aktus a dialóguson belül nem válik marginális tényezővé. Ehhez bizonyos fokig fel kell szabadítani a beszédet a mondott hatalmi kényszere és az én jelentésadásra való törekvése alól, vagyis (és ez az olvasásra (29) legalább annyira érvényes, mint a versbeli megszólalásmódra) el kell szakadni a nyelv fenomenalitásától, s tovább kell lépni a katakrisz alakzata felé, amelyet Miller is az etika legfontosabb tényezőjévé tesz.

József Attila versének eltérő értelmezései egy dologban megegyeznek: egy-egy elemet kiemelnek a versből, s azt annak tartópilléréül teszik meg. Németh G. Béla a „Légy, ami lennél: férfi” sorban látja a vers kulcsmondatát. Kulcsár-Szabó Zoltán, bár inkább általában az önmegszólító verstípus retorikai jellegét demonstrálandó, a „Megcsaltak, úgy szerettek” sort emeli ki. *Janzer Frigyes* pedig az utolsó versszakot tartja a költemény eszmei zárlatának, amely a válsághelyzetre adott végső válaszként értelmezhető. Ezekhez az elemzésekhez részben kapcsolódva magam is kijelölnék egy ilyen elemet a versben, amelynek hatóköre értelmezésem szerint kiterjed az egész szövegre, ez pedig az utolsó sorban felbukkanó alternáció. Az alternáció, ahogy a későbbiekben bizonyítani szeretném, nem saját retorikai teljesítménye révén tekinthető a vers kulcsmozzanatának, mégis ez lesz az az alakzat, amelyre vagy amelynek segítségével működésbe léphetnek a szó-

veg poétikai potenciáljai. A költemény mind performatív, mind tematikus értelemben többszátú: a költői alany megszólalásmódja alapján közlő, megszólító és felszólító (amely bizonyos átfedésekkel a szöveg időbeli dimenzióját is meghatározza), tematikus szempontból pedig a férfi-létről és a szerelemről szóló kijelentésekre, részben részekre osztható fel. Mindezek két tömbbe rendeződnek el, melyeket az alternáció választ ketté: a férfi-lét és a szerelem vagylagos viszonyába, melyek kizáró jellegét és a két elem közötti átvezetést egyaránt a visszaemlékezésre felszólító rész teremti meg. A férfi-lét témájával induló vers a visszaemlékezésben folyamatosan vezetődik át először a jóság, majd a szeretet/szerelem tematikájába, hogy azután az emlékezés konklúziójaként – a szöveget a jelenbe rántva vissza („Megcsaltak, úgy szerettek, / csaltál s így nem szeret-hetsz”) – megtegye az öngyilkosságra való felszólítást, illetve ennek mintegy „megoldá-saként” felállítsa a szóban forgó alternatívát. Az alternatíva poétikai értelmezése éppen azért olyan lényeges, mert a vers a kései József Attila-versek közül is az egyik látszólag legreferenciálisabb igényű szöveg, s így poétikai szempontok nélküli olvasása talán az egyik legkevésbé megszólítható alkotássá teheti. A vers értékszempontokat érvényesítő, tematikus értelmezését már Németh G. Béla is elkerüli, amikor kijelenti: „... ez az alternatíva nem alternatíva; nem az a társadalmi, az erkölcsi, az intellektuális ember számára. Animális alternatíva, a 'kutya' hitének, bizalmának alternatívája. Azaz nincs alternatíva – nincs szerep.” (30) A szerelem lehetőségének felvillantását Németh G. Béla a kutya-hasonlat konnotációi és ezen keresztül a trópusnak a szerelem képzetén való eluralkodása okán tartja hiteltelennek. A szóképnek ez a hatalma – tehetnénk hozzá – nemcsak metaforikus tartalma miatt érvényesülhet, hanem azért is, mert az egyetlen, a köznyelvi stílustól (viszonylag) eltávolított trópusként jelenik meg a vers utolsó versszakában.

Németh G. Bélához hasonlóan saját értelmezésem is arra az alapgondolatra épül, hogy a vers identitás- vagy értékképző szempontból nem folyamatjellegű, a költemény végére nem alakul ki egy közvetíthető és közvetítendő „értékrendszer”, mi több, a költemény nem is egy efféle értékrendszer megalkotását és közlését tűzi ki „céljául”. Ebből a szempontból nem érték egyet Janzer Frigyes versértelmezésével, aki szerint „A Tudod, hogy nincs bocsánat”-ban is transzcendenciát pótló szerepe van a szerelemnek... Ez is megerősíti, hogy valós alternatíváról van szó az utolsó versszakban. A vers ezzel fejeződik be (értsd a szerelem témájával – S. T.), ez is bizonyítja kiemelt, cáfolhatatlan létjogosultságát. Sőt – mint jeleztük már – éppen a férfi-szerep megvalósíthatatlan” (31) – olvasható tanulmányában (kiemelés az eredetiben). A férfi-szerep valóban megvalósíthatatlan, ám ez, ahogyan Németh G. Bélánál is láttuk, még nem garancia arra, hogy a költemény logikai alappilléret alkotó vagylagosságot valós alternatívának tekintsük. Ha ezt feltételeznénk, úgy érzem, elfeledkeznénk azoknak a poetológiai kutatásoknak az eredményeiről, melyek legnagyobbbrészt *Kabdebó Lóránt* és *Kulcsár Szabó Ernő* nevéhez fűződnek, s amelyek a későmodern magyar líra „megszólító” karaktere, vagyis a költemények énrövonatkoztatottsága mellett a dialogicitás megjelenésének és a soliloquium-szerű versbeli megnyilatkozás eltűnésének alapvető poétikai jellemzőire hívták fel a figyelmet. (32) A kérdés érdemi tárgyalását a vers megszólító jellegének vizsgálata biztosíthatja.

Talán világosabbá tehető a szóban forgó vers megszólító karakterének sajátossága, ha két ugyancsak (ön)megszólító költeménnyel hasonlítjuk össze. Az egyik *Babits* „Csak posta voltál” című verse lehetne. Babits versének középpontjában az identitáskeresés motívuma áll, amelynek legtömörebb összefoglalását a „keresd tovább magad!” felszólítás adja. A vers egy kettős kudarc megjelenítésére vállalkozik, a nyelv két eltérő funkcióját használva fel ehhez. Babits egy szubjektum-elméleti gondolatot tematizál, az önmagának elégséges identitás problematikusságának gondolatát, ám e tematika mellett vagy fölött ugyanakkor a narratív identitás megteremthetőségének kudarcát is megjeleníti a szöveg. A lírai én a múltban kutat önmaga után, a múlt az, amely a szubjektum egységének garanciáját jelenthetné. Ez a kudarc a világba szétszórt én képzetkörében és trópusaiban je-

lenítődik meg, aki, ahogy a vers költői énje közli velünk, csak „közvetíti” a világ dolgait. A vers végére maga az én is a múlt közvetítettje lesz csupán, aki a holtak nyomából születik:

Életed gyenge szál amellyel szőnek
a tájak s mult dob hurkot a jövőnek:
amit hoztál, csak annyira tied
mint a por mit lábad a szőnyegen hagy.
Nem magad nyomát veted: csupa nyom vagy
magad is, kit a holtak lépte vet.

A kudarc egyidejű bevallása és megmutatkozása azonban Babits versében nem változtat azon a poétikai jellemzőn, hogy ez a kudarc mégis meghatározhatóvá válik. A költeményben megszólaló énre retorikai szempontból a kudarc semmiféle hatást nem gyakorol. Egy részletesebb elemzés jól mutathatná, hogyan képes a versnyelv ezt az önreflexív kudarcot a metaforák szintjén identikussá formálni. A költői nyelv biztosította azonosság demonstrálásához itt elég, ha csak a cím összefoglaló funkciójára és azonosító jellegére utalunk: „Csak posta voltál”.

József Attila verse csak első látásra szól a Babitsnál megjelenő identitáskeresés lehetetlenségéről. A vers nem leíró, sőt még csak nem is előíró. A „Tudod, hogy nincs bocsánat” című versnek csak egy részét alkotja az emlékezésre való felszólítás, s az nem is egy „hanyatlás-történet” bemutatása csupán, már csak azért sem, mert egy fölényes és provokatív felszólítással ér véget („Most hát a töltött fegyvert / szorítsd üres szívedhez”). S tegyük hozzá, az idézett felszólítás szemantikailag ellentétben áll mind a „Légy, ami lennél: férfi”, mind a „még remélj hű szerelmet” sorokkal, melyek a költemény két értékpólusát jelenthetnék. A költemény műltra vonatkozó szakaszai a versbeli Te retorikai stratégiának – azok szükségzerű kudarcra ítéltségének – leleplezését hajtják végre, de a megszólító Én ezzel kapcsolatos manipulatív nyelvi magatartásáról is árulkodnak. Ez a manipuláció a jelenbe visszatérve az idézett provokatív sorokba torkollik. A múlt és az emlékezés egy kudarcról beszél ugyan, de a költemény nem vagy nem pusztán ezt az identitásvesztést, vagy – ahogy más-más értelmezésben Németh G. Béla és Kulcsár-Szabó Zoltán is nevezi – ezt a „válságot” mutatja fel. A költeményben megszólaló hang „célja” a felszólítás, pontosabban ahogy később állítani fogom, maga a megszólítás.

Mindezek előtt azonban idézzük Szabó Lőrinc „A homlokodtól fölfelé” című versének egy részletét!

Füled és orrod szimatol,
megcsal, megoszt, elad a szád,
a kéz kinyúl, szemed bolond,
sajgó velőd csurranni vágy?
Ébredj! A piszok csalogat!
Vigyázz! Maradj a magadé!
Férfi, légy tiszta legalább
a homlokodtól fölfelé!

A vers, mint Szabó Lőrinc oly sok költeménye, egy kétpólusú szerkezet mentén épül fel, amelyet a test és a lélek s ezzel párhuzamosan a fent és lent pólusai jelenítenek meg (máshol hasonló szerepet tölthet be az én és a külvilág, az én és a szerető stb. kettőse). Számunkra itt azonban csak az érdekes, hogy ez a két pólus ellentmondásban, küzdelemben áll egymással, s egy nyelvi szinten helyezkednek el. A vers mintha azt a Szabó Lőrincnél lépten-nyomon felbukkanó gondolatot ábrázolná, amit „Tao Te King” című versében úgy fogalmazott meg: „igaz egész csak ellentéteiddel / együtt lehetsz”. Ábrázolja, s nem közli velünk, mivel – Kabdebó Lóránt kifejezésével élve – a vers szerkezete maga is „dialogikus”, tehát a gondolat, a vágy mintegy poétikai formában bomlik ki a költe-

ményben. A vers témája és poétikai meghatározója ily módon már nem egy bizonyos értékrendnek vagy ellentétének hiteles vagy hiteltelen volta, hanem az a belső küzdelem, amely minden ilyen rend egyensúlyát eleve lehetetlenné teszi. Ez azonban azt is jelenti, hogy a versben megszólaló Én maga is része vagy hordozója ennek az ellentétnek, ami legtisztábban abban nyilvánul meg, hogy a beszélő hangneme, a beszéd modalitása sem képes függetlenedni ezen ellentét belső küzdelmétől. A versek hangneme Szabó Lőrincnél leggyakrabban maga is a lelki vívódás megjelenítését szolgálja. Nem véletlen, hogy oly kevés ironikus Szabó Lőrinc-verset ismerünk. Az olyan értelmezésnek, mely a „bujj el magadba” felszólítását tenné meg a vers középpontjának s így „mondanivalójának”, mint amely a test ellenében a „szent s tiszta” lét ígérését hordozná magában, tegyük hozzá, már csak az is ellentmond, hogy a kötet következő darabja, a „Börtönök” éppen ennek ellenkező pólusát tematizálja, az énből való kitörés szükségszerű belső parancsát. Ha tehát így értelmeznénk, a küzdelem – poétikai értelemben is értve – nem az egyes művön belül, hanem a két költemény között születne újjá. Valójában természetesen mindkét síkon jelen van. (Arra pedig már csak egy rövid utalást tehetünk, hogy „A homlokodtól fölfelé” előtt szereplő vers, a „Semmiért egészen” éppen a hiányzó ellenpólust, a bekebelezés vágyát teszi meg a vers témájául, s így egy hármasszimmetrikus szerkezet épül ki a költemények között.)

A „Tudod, hogy nincs bocsánat” azonban nem egy küzdelem megjelenítése, s nem utolsósorban azért nem, mert nincs meg benne az a drámaiság, amely Szabó Lőrinc költeményeire jellemző. Szabó Lőrinc indulatszavakkal, felkiáltásokkal, érzelmi töltésű kifejezésekkel és rövid, rapszodikus versmondatokkal, belső dialógusokkal telített költészetével szemben itt egy higgadt, fegyelmezett megszólalásmóddal és egy szigorú mondat- és strófászerkezettel találkozunk. A költeményből nemcsak a metaforika jelentésteremtő hatásának kiaknázása hiányzik (talán az utolsó versszak egyetlen hasonlatától eltekintve), mely – ahogy Cullernél olvashattuk – a Te arc-adásának és ezzel bizonyos fokú „olvasásának” legfőbb eszköze lehet, hanem az érzelmek kifejezés vagy érzelmi azonosulás megnyilvánulása is. Vagyis az önmegszólítás „ön”-je olyannyira eltávolított, hogy maga a kifejezés akár félrevezető értelmezésekre is alkalmat adhat. József Attila versében nincs megkonstruálva olyan koherens személyiség, mint amilyen az idézett Babits-versben. Babitsnál életrajzi tények (szempontunkból teljesen mindegy, hogy ezek mennyiben felelnek meg a költő tényleges életrajzának) és egy élet stációi jelennek meg, amelyekből egy emberi sors rajzolódhat ki. József Attila versében, hasonlóan Szabó Lőrincéhez, a Te nem egy világbeli szubjektum, mégsem deperszonalizált azonban (s ennek okát részben szintén a trópusok hiányában kereshetjük, amit általában a költemény fogalmisághoz való közeledésével szoktak leírni). A konkretizáció hiánya, a fogalmiság eltávolítja a megszólítottat, ugyanakkor a tér-idő meghatározottságok kikapcsolásával egyszersmind közelebbivé is teszi a megszólító számára, mint egy olyan konkrét (múltbeli) ént, akitől időbeli távolság választja el. A vers megszólítottja ettől válik személyiségtől mentessé s marad mégis fokozott közelségben. Ezt az elválasztottságot, melynek az önmegszólító és a megszólító jelleg szí-

A megszólításban mindig jelen kell lennie valami abba integrálhatatlan vagy legalábbis idegen (tematikus) nyelvi elemnek is, mivel a megszólítás allokutív aktsusa soha nem lehet tiszta megszólítás. A másik mindig a szociális (ami itt a nyelvit is jelölheti) meghatározottságok hálózatából lép elénk. A megszólításnak vagy tágabb értelemben az etikai nyelvhasználatnak a téje abban áll, képes-e kiemelni a másikat ezekből a meghatározottságokból, hogy létrejöjjön egy nem-tárgyi dialógus, mely nem a világbeli dolgok és a hétköznapi szubjektumok szintjén zajlik.

multaneitása az egyik következménye, tovább erősíti, ahogy már részben utaltam rá, hogy a „témának” Szabó Lőrincnél megfigyelhető hangnemi/poétikai leképeződése egyáltalán nem figyelhető meg a versben. Sem hangnemi, sem poétikai értelemben (ritmika, versmondatok, versszerkezet). József Attila verse egészen más poétikai szinten „dialogikus”, mint Szabó Lőrincé. A költemény belső feszültségét mindenekelőtt az adja, hogy a felszólítások tartalma és a költői én megnyilatkozásmódja eltérő „irányba” mutatnak. Sokak által megfigyelt jelenség, már *Szabolcsi Bence* is megemlíti (33), hogy a kései József Attila-versek egyik legfőbb jellegzetessége abban lenne meghatározható, hogy bennük elkülönülni látszik a vers tematikus rétege a verselés könnyed, dallamos hangzásától és dalszerű versformáitól. Ez azonban csak az egyik, bár az adott versek majd’ mindegyikére kiterjedő poétikai sajátosság. A ’Tudod, hogy nincs bocsánat’-ban is megfigyelhető másik jellemző az a fölényes, provokatív, néha gúnyos hangnem, amelyet egyébként a korábbi versekben nem fellelhető tropológiai sajátosságok is kiegészítenek. A ’Tudod, hogy nincs bocsánat’ szilenciumai mindenképpen ebbe a sorba illeszkednek. Az első versszak „Légy, ami lennél: férfi” sorára éles váltással rákövetkező, köznyelvből kölcsönzött elhasznált képe, a két sor közötti szükségszerű kis szünettel, a fölényes hangot poentírozó, szarkasztikus hangnemmé formálja át, s ezt csak tovább fokozza a következő versszak második, inverziójával is mesterkéltté tett ironikus versmondata: „Hogy bizonyosság vagy erre, legalább azt köszönjed”. Ez a hangoltság később is feltűnik a versben, a pszichoanalízis „romlott kölkeinek” más versekben is feltűnő kiábrándult gunyosságában, vagy az éppen banalitásával önmaga ellen forduló „töltött fegyver” és „üres szív” szintén köznap, holt metaforáinak összekapcsolásával. Egy dologra azonban külön is felhívhatjuk a figyelmet, ami a vers olvasási folyamatának sajátosságához tartozó elem. Az olvasási folyamat annyiban fontos, amennyiben a folyamat-jelleget hangsúlyozó szempont világíthat rá arra, miért okoz állandó nehézséget a verset olvasó számára a költemény eszmeiségének koherens megalkotása. A szöveg felütése egy látszólag kizárólagos érvényt igénylő férfieszmény kibontásának szándékával indul, amely a múltba nézésre való, először indokoltnak tűnő felszólítás révén végül az öngyilkosság konklúziójába torkollik. Az erre felelő hirtelen váltás, a vagylagosság megjelenése, a rövidtávú memóriából ekkorra már kitörlődő férfi-képzet helyett az alternációhoz egy pszeudotagot rendel: úgy tűnik, nem a „Légy, ami lennél: férfi” és a szerelem reménye között kellene választania a megszólítottnak, hanem az öngyilkosság és a „Vagy vess el minden elvet / s még remélj hű szerelmet” felszólítás között. Az újraolvasásnak erre a tapasztalatra való reflexiója emeli ki az alternáció kötőszavát a versből, s teszi meg a vers problémát okozó fókuszpontjának. Az újraolvasás azonban már áthangolja az alternatíva két tagjának érvényességi státuszát – a szükségszerűen komparatív olvasás mindkét elem érvényét elbizonytalanítja, előtérbe állítva azokat a hangnemi, megformáltságbeli és tropikus elemeket, amelyek először észrevétlenek maradtak, az alternatíva igazságigényének kérésére helyezve át a hangsúlyt.

Maga az ellentét, a férfi-eszmény és a kutya-hűséggel jellemzett szerelemkép közötti ellentmondás tehát még nem lenne elég ahhoz, hogy az alternatíva ne lehessen valós. Mindehhez az szükséges, hogy egyrészt az alternatíva, másrészt pedig a költemény énjének fölényes, könnyed megszólalás- és megszólításmódja, a trópusok, a dalszerű versforma, a pattogó versritmus és az olvasási folyamat elbizonytalanító hatása közötti feszültség révén a versbeszéd egésze ironikus hangoltságúvá váljon, vagyis hogy végül ne az alternatíva valótlansága bizonyosodjon be – ahogy Németh G. Béla írja –, hanem az váljon eldönthetetlenné, hogy vajon ez a vers szerkezeti alapvázát alkotó alakzat ténylegesen valós-e vagy sem. Németh G. Bélával tehát abban sem értenék egyet, hogy az a modalitásváltás, amelyet a kijelentésnek a felszólításba való átfordítása okoz, önmagában elégséges volna ahhoz, hogy a felszólítás segítségével valamiféle megoldás ígérééhez juthassunk el. Mint láttuk, az alternáció egészen keresztül magán a felszólításon is

eluralkodik az irónia katakrézise, s ennek következtében a vers poétikai potenciálját teljes egészében ez az alakzat határozhatja meg. (34) A versbeszéd ily módon már nem a férfi-szerep vagy a szerelem témáját teszi ironikussá, hanem magát az alternációt. József Attila költeménye, úgy gondolom, ennek a lépésnek a megtételében alapvetően különbözik Babits, de Szabó Lőrinc megszólító verseitől is. A Te megszólíthatóságának eszközévé az az egyébként is katakretikusnak értelmezett alakzat lép elő, amely retorikai jellegével éppen a közlés tartalmának elbizonytalanítását, meghatározhatatlanságát vagy felfüggesztését teszi lehetővé, ez pedig az irónia. Az irónia beíródásának köszönhető a versben, hogy a szerkezet látszólag zárt egysége (egy kizáró alternatíva végérvényességének szerkezeti megjelenítése) az olvasás folyamata során nyitottá válik, s így a megszólítás funkcionális többletre tesz szert, vagyis a megszólított másikat képes „előhívni” a beszédbe. A vers nem akar sem közölni, sem létezésében valamit fel- vagy megmutatni. Ebben az értelemben utaltam arra, hogy József Attila versének tulajdonképpeni témája véleményem szerint nem az identitáskeresés vagy a személyiség megosztottságának problémája, hanem maga a megszólítás, vagyis a „te” megszólíthatóságának nyelvi és poétikai lehetősége. Ha szabaddá tehető a beszéd a mondott „mi”-től, vagyis ha ironikusan elbizonytalanítható a mondás tartalma, akkor nyelvbe hívhatóvá válhat a megszólított, aki maga természetesen kimondhatatlan. A költemény, úgy gondolom, ezért van olyan feltűnően híján a hasonlatoknak, metaforáknak illetve általában az azonosítás és megjelenítés eszközeinek. Az életeseményekre való hivatkozás nem oldódik fel egy metaforikus metanyelvben, ahogy Babits „csak posta voltál” kifejezésében, s a megszólítás mint „mondás” sem azonosul a kifejlő dilemma fölötti vívódás lelkiállapotával. A költemény éppen ezért nem a szerelem mint eszmény felülkerekedése a férfi-szerepen (Janzer Frigyes), de nem is pusztán a nyelv retorikai természetének önmegszólítást és önmegértést elbizonytalanító jellegének megmutatkozása (Kulcsár-Szabó Zoltán), hanem az (ön)megszólító verstípusnak egy olyan megvalósulási formája, mely a megszólított meghatározásának vagy megértésének szükségszerű kudarcát a megszólítás aktusának előtérbe helyezésével kívánja helyettesíteni. Ezzel persze a kudarcot elkerülni nem képes, de a kudarc tényének jelentőségét talán igen.

Jegyzet

- (1) MILLER, J. Hillis: *The Ethics of Reading*. Columbia UP, New York, 1987. 2. old. A következő oldalon pedig egyértelműen leszögezi, hogy „történetmondás nélkül nem létezhet semmiféle etika-elmélet”.
- (2) DE MAN, Paul: *Allegories of Reading*. Yale UP, New Haven – London, 1979. 206. old. A részletet MILLER is idézi, i.m. 41. old. Magyarul: DE MAN, Paul: *Az olvasás allegóriái*. deKON-könyvek, Ictus, Szeged, 2000. 278. old. (A fordítást módosítottam).
- (3) MILLER: i.m. 37. old.
- (4) MILLER: i.m. 18. old.
- (5) Vö. például EAGLESTONE, Robert: *Ethical Criticism: Reading after Lévinas*. Edinburgh UP, Edinburgh, 1997. EAGLESTONE azt írja: „A törvény jelölője, a narratíva, előfeltételezi a törvény jelen nem lévő jelöltjét, amely maga soha el nem érhető.” 69. old.
- (6) MILLER: i.m. 47. old.
- (7) MILLER: i.m. 50–51. old. MILLER elméletét természetesen alaposabb elemzés tárgyává kellene tenni, a dolgozat keretei azonban ezt nem teszik lehetővé. Részletesebb elemzést igényelne, hogyan egyeztethetőek össze, helyesebben összeegyeztethetők-e a referencialitás, a katakrézis, az allegória, a parancs, az olvashatatlanság stb. fogalmai, s nem utolsósorban az, vajon MILLER értelmezése megfelel-e DE MAN általa átvett referencia-fogalmának.
- (8) EAGLESTONE: i.m. 166. old.
- (9) EAGLESTONE: i.m. 170. old.
- (10) Azzal a fontos kérdéssel most nem foglalkozhatunk, hogy ez a mondás milyen idegen „feleletigényre”, „megszólítottságra” válaszol, tehát hogy a dialógus-etikák teorémája szerint az eticitás alapvetően a másik felől konstituálódik.
- (11) CULLER, Jonathan: *Apostrophe*. In: uő: *The Pursuit of Signs. Semiotics, Literature, Deconstruction*. Cornell UP, Ithaca – New York, 1981. 146. old.

- (12) DE MAN tanulmányának magyar változatában egy prózai fordítás szerepel: „Hagyd kezzed az ég lejtőjén pihenni / és törd némán, amit sötétben veled teszünk.” CULLER egy DE MAN-idézettel támasztja alá érvelését: „Az uralkodó középpont, a vers »du«-ja, csupán azért van jelen a versben, hogy potenciális tevékenységét úgymond követségre küldje a beszélő hanghoz; a két záró sorban mindez egyértelműen a vers témájává is válik.” In.: DE MAN, Paul: *Allegories of Reading*. 29. old. Magyarul 47. old. (A fordítást módosítottam).
- (13) CULLER, Jonathan: *Reading Lyric*. In.: HOSEK, Choviva – PARKER, Patricia (szerk.): *Lyric Poetry beyond New Criticism*. Cornell UP – Ithaca, London, 1985. 99. old. CULLER definíciójának problematikájáról KULCSÁR-SZABÓ Zoltán is tesz értékes megjegyzéseket *A „te” lírai alakzatának kérdéséhez* című tanulmányában. In: *Az olvasás lehetőségei*. 48. old.
- (14) JACQUES, F.: *Dialogiques. Recherches logiques sur le dialogue*. Presses Universitaires de France, Paris, 1979. 32. old.
- (15) JACQUES említ néhány lehetőséget: a másik, aki bárki (quilibet), a másik, aki valaki, de nem tudom, ki (aliquis), vagy a másik, akit ismerek bár, de épp nem tudom megnevezni (quidam), stb. In: i.m. 16. old.
- (16) DE MAN, Paul: *Lyrical Voice in Contemporary Theory: Riffaterre and Jauss*. In: *Lyric Poetry Beyond New Criticism*. 57. old.
- (17) WALDENFELS, Bernhard: *Das Zwischenreich des Dialogs Sozialphilosophische Untersuchungen in Anschluß an Edmund Husserl*. Martinus Nijhoff, den Haag, 1971. A később idézett részek magyarul: WALDENFELS, Bernhard: *A dialógus köztes tere*. (Ford. Bujáki Tibor és Seregi Tamás) In: Szép literatúrai ajándék, 1998/2–3. sz. 39–64. old.
- (18) WALDENFELS: i.m. 49. old.
- (19) WALDENFELS: i.m. 51. old.
- (20) LÉVINAS, Emmanuel: *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence, „Livres de Poche”*. Kluwer, Dordrecht, Boston – London, 1990. (Martinus Nijhoff, La Haye, 1974) 60–75. old.
- (21) WALDENFELS: i.m. 52. old.
- (22) THEUNISSEN, Martin: *Der Andere. Studien zur Sozialontologie der Gegenwart*. Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1965, 380. old.
- (23) WALDENFELS: i.m. 52. old.
- (24) WALDENFELS: i.m. 53. old.
- (25) Ugyanezt foglalja össze egyetlen rövid kijelentésben ROBINS, Jill: *Altered Reading. Lévinas and Literature*. (The University of Chicago Press, Chicago – London, 1999.) című könyvében, amikor azt mondja: „Az etikai nyelv csak egy vokatív vagy imperatív beszéd módban alapozható meg” (76. old.). Az előbbi és utóbbi nem áll feltétlenül szemben egymással, mégis – ha durva leegyszerűsítéssel akarnánk élni – az elsőt a WALDENFELS–JACQUES–LÉVINAS-féle, a másodikat pedig a DE MAN–MILLER-féle értelmezéssel azonosíthatnánk.
- (26) MILLION, Pierre: *Dialogue et subjectivité*. In: VERNANT (szerk.): *Du dialogue*. G.R.P.L., Grenoble, 1992. 159–187. old.
- (27) MILLION: i.m. 184. old. MILLER szintén említi a kérdést az olvasás és a hazugság kapcsolatára utalva: „Hazugság abban az értelemben, hogy minden olvasási aktusnak szükségszerű velejárója a referenciális értelmezés aktusa, amely etikai konklúziót fogalmaz meg, etikai ítéleteket és előírásokat gyárt” (MILLER: i.m. 53. old.).
- (28) EAGLESTONE: i.m. 143. old.
- (29) Elemzésem, ahogy látható lesz, annyiban is részlegesnek tekinthető, hogy nem az „olvasás” etikájáról, hanem a versben felmutatható etikai jellegre való rámutatásról szól. MILLER ugyanis négyféle etikai „momentumot” különböztet meg, amely vizsgálható lehet, s amelyek a szerző, a narrátor, a szereplők, illetve az olvasó alakjait érintik. MILLER, ahogy Jill ROBINS, Robert EAGLESTONE vagy az EAGLESTONE által elemzett Martha NUSSBAUM-művek is elsősorban az olvasás etikai koncepciójának kidolgozására fektetik a hangsúlyt.
- (30) NÉMETH G. Béla: *Az önmegszólító verstípusról*. In: NÉMETH G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó, Bp, 1982. 140–141. old. A részletet JANZER Frigyes is idézi. In: i.m. 907. old.
- (31) JANZER Frigyes: *Tudod, hogy nincs bocsánat (versértelmezés és motívumértelmezések)*. Irodalomtörténet 1993/4. sz. 908. old. Tegyük hozzá, hogy az a változtatás, amit ILLYÉS Gyuláné említ könyvében (ILLYÉS Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp, 1987. 49. old.), s amelyet SZABOLCSI Miklós rekonstruált: „S ezt az emberiséget / magaddal együtt vesd meg” sorok „S ezt az emberiséget, / hisz ember vagy, ne vesd meg” változatra cserélése is a vers keletkezési folyamatát tekintve éppen a „valós alternatívától” való távolodásról árulkodnak (SZABOLCSI Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*. Irodalomtörténeti Könyvtár, Akadémiai Kiadó, Bp, 1998. 835. old.).
- (32) Vö. KABDEBŐ Lóránt: *Vers és próza a modernség második hullámában*. Argumentum, Bp, 1996, 1–44. old. és KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A kettévált modernség nyomában (a magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján)*. In: KABDEBŐ L. – KULCSÁR SZABÓ E. (szerk.): *„De nem felelnek, úgy felelnek”*. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1992.
- (33) „Ez, a férfi-szerep komolyságával éles ellentétben álló, azt ironizáló könnyed dallamosság jellemzi a verset – egészen az utolsó versszakig”, idézi JANZER Frigyes, i.m. 915. old.

(34) Az ironikus hangnem jelenlétét KULCSÁR-SZABÓ Zoltán is említi idézett tanulmányában (49. old.), illetve kicsit más értelmezésben SAJÓ László is (vö. SAJÓ László: „A legutolsó menedék”. József Attila legutolsó versei. In: „A lét dadog...” ELTE ülészak, ELTE, Bp, 1980. 209–236. old. itt 213. old. skk.). Hozzá kell azonban tennünk, hogy nem minden hasonló hangnemű kései JÓZSEF Attila-verset lehet ironikusan olvasni. A legjobb ellenpélda talán a *Karóval jöttél* lehetne.

A Mecseknyádasdi Német Kisebbség Települési Önkormányzat és a NKÖM könyveiből